

УДК 811.161.2' 366

DOI 10.24919/2411-4758.2017.110607

Тамара ШЕВЧУК,

*кандидат філологічних наук, доцент кафедри теорії та методик початкового навчання, Рівненський державний гуманітарний університет (Україна, Рівне) 3638004 @ gmail.com
orcid.org/ 0000-0003-4094-7744*

ФУНКЦІОНУВАННЯ ТА ТРАНСФОРМАЦІЯ ЕМОТИВНОЇ ЛЕКСЕМИ СТРАХ У СУЧАСНІЙ УКРАЇНСЬКІЙ МОВІ

*У статті шляхом аналізу дефініцій лексеми **страх** в академічному Словнику української мови, Етимологічному, Словнику синонімів подано опис поняттєвих ознак цієї лексеми, визначено її граматичні особливості, досліджено функціонування та транспозицію емотивної лексеми **страх** у сучасній українській мові, розкрито її семантику як лінгвокультурного поняття, визначено особливості мовного вираження. Автор наголошує, що граматична трансформація аналізованого слова вплинула не тільки на втрату первинного значення, але й на його сполучуваність з іншими словами.*

Ключові слова: лексема; емотивна лексема; транспозиція; семантика; лексико-граматичні ознаки; внутрішня форма слова.

Лит. 10.

Тамара ШЕВЧУК,

кандидат филологических наук, доцент кафедры теории и методик начального обучения, Ровенский государственный гуманитарный университет (Украина, Ровно) 3638004 @ gmail.com

ФУНКЦИОНИРОВАНИЕ И ТРАНСФОРМАЦИЯ ЭМОТИВНОЙ ЛЕКСЕМЫ СТРАХ В СОВРЕМЕННОМ УКРАИНСКОМ ЯЗЫКЕ

*В статье путем анализа дефиниций лексемы **страх** в академическом Словаре украинского языка, Этимологическом, Словаре синонимов дано описание понятийных признаков этой лексемы, определены грамматические особенности, исследовано функционирование и транспозиция эмотивной лексемы **страх** в современном украинском языке, раскрыто ее семантику как лингвокультурного понятия, определены особенности речевого выражения. Автор отмечает, что грамматическая трансформация рассматриваемого слова повлияла не только на потерю первоначального значения, но и на его сочетаемость с другими словами.*

Ключевые слова: лексема; эмотивная лексема; транспозиция; семантика; лексико-грамматические признаки; внутренняя форма слова.

Лит. 10.

Постановка проблеми. Дослідження мови та емоцій – це один із основних напрямків сучасного вітчизняного мовознавства. Емоції та мова – нероздільні поняття, оскільки мова має психічну складову: емоції вербалізуються у мові та описуються нею. Методологічний аспект категорії емотивності полягає в тому, що вона може бути основою аналізу внутрішньої форми слова [9, 9 – 10]. Вивчення різних аспектів емоційної лінгвістичної картини світу є актуальним, тому що дає змогу розуміти універсальність і специфічність мови.

Ми розглядаємо *страх* як одне з основних емоційних понять. Уже існує достатня кількість наукових праць, присвячених дослідженню лексико-граматичних особливостей цього поняття, але на сьогодні в повній мірі не вивчено питання функціонування та транспозиції емотивної лексики *страх* у сучасній українській мові, не розкрито її семантика як лінгвокультурного поняття, не визначено особливостей мовного вираження.

Аналіз досліджень. Лінгвісти, як і психологи, досліджують емотивні категорії. Мовний аналіз емоцій здійснили Н. Д. Арутюнова, А. Вежбицька, С. Г. Воркачов, А. Залізник, Л. Йорданська, М. О. Кравцовський, В. І. Шаховський; описали лексико-семантичні поля емоцій С. В. Валіуліна, А. Міколайчук; розкрили мовне вираження певних категорій емоцій на матеріалі різних мов Л. І. Ніколаєнко, Ю. С. Скворцов. Як лінгвокультурний концепт емоційну категорію *страх* (на матеріалі російської та англійської мов) ґрунтовно дослідила С. В. Зайкіна. Вона описала *страх* як багатоаспектне явище, що має стосунок до психології, соціології та лінгвістики.

Мета статті – проаналізувати функціонування та транспозицію емотивної лексики *страх* у сучасній українській мові, розкрити її семантику як лінгвокультурного поняття, визначити особливості мовного вираження.

Виклад основного матеріалу. *Страхи* – це емоція, що виникає в ситуаціях загрози біологічному чи соціальному існуванню індивідуума і спрямована на джерело дійсної чи уявної небезпеки [2, 543].

Лексема *страх* – загальнослов'янського походження. Вона має відповідники у німецькій та балтійських мовах (середньо-литовське *stregti* – *клякнути, кам'янити* і німецьке *strecken* *випрягати*), тобто слово *страх*, за визначенням Етимологічного словника української мови [4, Том 5, 589], означає *заціпеніння, остовпіння*.

Тепер звернемося до визначення лексики *страх* у Словнику української мови: *страх* – це стан хвилювання, тривоги, неспокою, викликаний чеканням чого-небудь неприємного, небажаного [7, Том 9, 754].

Якщо порівняти вказані вище визначення, то можна помітити, що **слово** *страх* з часом зазнало зміни в лексичному значенні: в сучасній українській мові *страх* позначає меншу ступінь остраху (*хвилювання, тривога, неспокій*), ніж позначав раніше (*заціпеніння, остовпіння* – дуже сильний переляк). У сучасній мові *дуже сильний переляк* позначається словом *жах*.

Значення слова *страх*, вказані в Академічному словнику української мови та Етимологічному словнику, поєднуються як синоніми у Словнику синонімів [6]: *страх* – *боязкість, побоювання, острах, тривога, моторошність, боязнь, переляк, кошмар, паніка, (сильний) жах* (прикметник *сильний* вказує на інтенсивність прояву емоції). Це семантичні синоніми, що мають відмінності в лексичному значенні, а саме: *жах* – почуття сильного страху, що доходить до пригніченості, заціпеніння; *переляк* – раптове почуття страху; *кошмар* – щось тяжке, неприємне, огидне; *паніка* – крайній, нестримний страх, відразу охоплює людину чи багатьох людей; *боязнь* – почуття страху, побоювання, неспокій, викликані ким-, чим-небудь; *острах* – стан тривоги перед можливою небезпекою; страх.

Усі вказані значення лексеми *страх* – абстрактні, тому природно, що це слово чоловічого роду вживається у формі однини. У художній літературі абстрактний іменник **страх** трапляється й у множині. Наприклад: *Вона нагадала йому всі їхні дитячі забави, холодні купелі у потоках, жарти і співанки, **страхи** і вітхи, гарячі обійми (М. Коцюбинський «Тіні забутих предків»)*. У Марка Вовчка в оповіданні «Від себе не втечеш» читаємо: *“Не нагадуї про **страхи** – поминули вони”*. Любо Дашвар у романі «Мати все» часто вживає цю лексему: *Ліда забула про все: **про страхи**, Аську Авдєєву, сльози... На мить лише випустила найманку з поля зору, а та вже **від страхів** аж прилипла до спинки крісла. У душі свої **страхи**... На душі – **хура страхів** і сподівань, в очах – поведе ту хуру, не зупиниться*.

Іноді лексема *страх* може позначати конкретну істоту – фантастичну, незвичайного, страшного вигляду. У цьому значенні іменник **страх** може вживатися у множині. Наприклад: *– А що, якби тепер вийти на ниву? Е, ні! страшно, вовк вибіжить з лісу, русалки залоскочуть, **страхи** повилізять із пшениці... (М. Коцюбинський «Харитя»); *Упирі та василіски, Змії, **страхи**, ящурки, Всі дива страшної казки – От співцеві сни палкі (Генріх Гейне «Ліричні співанки», переклад Л. Українки)*.*

Отже, в основному граматичні функції слова *страх* ті ж, що й в інших абстрактних іменників, але таким уживанням цього слова, типовим для іменників, не обмежується його функціонування.

Лексема *страх* у розмовному стилі може вживатися як прислівник :

1. У значенні *страшно*: *Ти не повіриш, як мене всерйоз брали на Буковині – три вечори в мою честь дали – **страх** сказати (Леся Українка. Лист до сестри Ольги); Вона за всі ці місяці біля мене змарніла, що **страх** дивитися (В. Логвиненко «Давні рани»).*

2. У значенні вираження захоплення, здивування з приводу великої кількості когось, чого-небудь або у відношенні до когось чи чогось дуже великого, сильного тощо : *Я сюди часто бігаю горобців драти. Тут, брат, горобців по тинах – **страх!** (Панас Мирний); А холодно – **страх** (А. Тесленко «З книги життя»).*

У мовленні сучасних підлітків часто можна почути фрази: *Ну й натацювались! **Страх!** – Тобі сподобалась дискотека? **Страх!*** У таких випадках часто слово *страх* відносять до вигуків. Це вторинний (похідний) вигук, що утворився від іменника *страх*. Як вигук *страх* нічого не називає, не пов'язує інші слова і сам з ними граматично не пов'язаний. Наприклад: *Снігу намело ! **Страх!** Бррр!* Цю думку підкреслює і П. С. Дудик у статті «Синтаксично нерозкладені речення, що виражають емоції».

3. У значенні надзвичайно, дуже. Наприклад: *Може, то від непевного світла вечірнього здалося удові, що він такий блідий – тільки здалося їй, що він **страх** блідий і вимучений (Марко Вовчок «Кармелюк»); Тихо стало в лісі, **страх** як тихо (М. Коцюбинський «Ранок у лісі»); Погано дуже, **страх** погано! В оцій пустині пропадатъ.... **Аж** **страх** погано У тім хорошому селі. Чорніше чорної землі Блукають люди... (Т. Шевченко « I виріс я на чужині»); Ужє ж було не без гріха! Бо **страх** вона його любила, **Аж** розум ввесь свій погубила... (І. Котляревський «Енеїда»).*

Часто лексема *страх* у значенні «дуже» поєднується зі сполучником **як**: *страх + як + дієслово : Бо й вона таки любила. **І** **страх** як любила! (Т. Шевченко); страх + як + прислівник : ... а поки наймитська служба, поки що, то було їм **страх** як нудно сидіти на печі... Смутно, **страх** як **смутно** було... (М. Вовчок); страх + як + неозначено-кількісний числівник: Багато ж тих корінців – **страх** як багато (корінців). Один, два, три... десять (М. Коцюбинський).*

Проілюструємо сполучуваність слова *страх* з різними частинами мови. Іменник *страх* може сполучатися:

а) з іменниками. Найчастіше з іменниками в родовому відмінку: **страх** (чого?) *війни, голоду, насильства, депресії, невдачі, страх самотності тощо* та з іменниками в орудному відмінку: **страх** (перед чим?) *перед екзаменом, родами, перед аудиторією, весіллям, людьми тощо*. У вказаних словосполученнях головним словом виступає лексема *страх*, але ця лексема може бути і залежним словом Наприклад: *людина без страху*. В українській мові функціонує фразеологізм *лицар без страху* і

докору – так говорять про людину високих моральних якостей. Наприклад, у М. Рильського читаємо: *Трістан – не тільки охоплений жагою коханець, але й хоробрий рицар «без страху й докору», людина високої моральної честості: він мучиться від думки, що «обманює» короля з його дружиною...*;

б) з прикметниками. Прикметники у сполученні з іменником **страх** вказують на емотивний стан, почуття, емоції людини. Наприклад: **Страх занадто сильний...** *Тоді мене знову огорнув жах... Усе, що ми почували в цей момент – страх, всеосяжний, всепоглинаючий... В очах, коли виразився непідроблений страх, особа його миттєво стала кольору мрамору...* (Міфи та легенди. Сторінки з машини). – Платоне, – усміхнулася, долаючи **тваринний страх**. – Допоможи мені, синочку, дійти до спальні.... Платон узяв за руку біду од **відчайдушного страху** Раю, поставив на шубу...(Люко Даивар «Мати все»);

в) з дієсловами. Аналіз сполучуваності з дієсловами виявив два типи:

1. Зв'язок з дієсловом, при якому іменник **страх** виступає об'єктом дії або стану. Наприклад: *викликати страх, нагнати страх, розігнати страх, навіювати страх*. Частина таких словосполучень – це стійкі за складом і структурою, лексично неподільні та цілісні за значенням словосполучення, які виконують функцію окремих лексем, тобто функціонують у сучасній українській мові як фразеологізми: *глянути страху (страхові) в очі (в вічі)* – опинитися в стані тривоги перед можливою небезпекою; *держати (тримати) в страху* – змушувати кого-небудь перебувати в покорі; *здавати (здавати, задавати, задати) страху*; *наганяти (нагнати, наводити, навести і т. ін.) страху (страх)* – викликати або посилювати в кого-небудь почуття остраху, переляку; *заснавати (заспати) страху* – відчувати острах, побоювання; *мати страх перед ким-чим* – боятися когось, чогось; *набратися (натерпітися) страху* – відчутти острах; злякатися, перелякатися; *умирати від страху* – дуже боятися.

2. Зв'язок з дієсловами, при яких іменник **страх** є суб'єктом стану (*огортав страх, страх стискає її серце* тощо). У цьому типі відношень дієслова, як правило, мають метафоричне значення. В основі семантики метафор лежать дієслова, що позначають рух (*А тим часом страх владно панує на землі, змагається з приязню, з чесними пориваннями, з обов'язком, ламле життя... Страх обгорнув зайця, додав ще більшої прудкості його ногам...* (М. Коцюбинський «Ранок у лісі»). Мелашку **взяв якийсь страх**, як вона доторкнулась губами до золота та до оксамиту. ...*На неї напав страх* (І. Нечуй-Левицький «Кайдашева сім'я»). **Страх не лише породив дві найбільші світові війни, а й далі продовжує рухати** людьми, переставляючи фігурки в невідомому напрямку...(Із

газети). Коли ми виїхали на шосе, **страх став потроху відступати**.... **Страх** **осягнув** нас, і ми моментально кинулися бігти. Знову **страх простромлює** моє серце, знову мої руки починають трястися, а на чолі виступає піт (Міфи та легенди... Сторінки з машини). Тій малій **страх** очі не **заплював** (Люко Дашивар «Мати все»).

Такі словосполучення, як: *страх бере* (узяв, обгортяє, обгорнув, обнімає, обняв, обхоплює, обхопив); *страх* *находить* (найшов, нападає, напав тощо); *страх* *проймає* (проймав, пройняв) – це фразеологізми.

У першому випадку *страх* виступає об'єктом дії або стану і виконує синтаксичну функцію додатка, а в другому (*страх* є суб'єктом стану) – підмета. Якщо лексема *страх* уживається в місцевому відмінку, керується дієсловом і має значення «постійне перебування суб'єкта в тому або тому стані», то така лексема у реченні завжди виконує функцію обставини: *Все життя в страху жила* – *вся душа страхом обросла* (М. Горький);

г) із займенниками. Описуючи почуття страху, вживають присвійні займенники **мій** і **свій**, бо людина може розкривати повністю і яскраво тільки свої почуття. Наприклад: *Єдиний мій страх, єдиний мій біль, єдиний мій жах це – нестача слів!* (Нана Марикот). *Уже багато разів було доведено, що ті люди, які не здатні зізнатися у своєму страху, саме й ламаються ... Він дуже хвилювався, але намагався схвати свій страх від аудиторії* (Із газети).

Автори часто розповідають про те, що переживає інша людина. Воно є об'єктом детального, пережитого опису, і тоді вживається займенник **твій**: *Нема, пішов твій біль, твій страх, твій сум минув* (Нана Марикот).

Підсумовуючи сказане, зауважимо, що лексема *страх* має широкі дистрибутивні можливості. Граматична трансформація аналізованого слова вплинула не тільки на втрату первинного значення, але й на його сполучуваність з іншими словами.

Висновки та перспективи подальшого дослідження. Перспективи дослідження – вивчення вербального представлення емоційного стану «страх» в окремому художньому тексті.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Галів У. Засоби вираження емотивності як лінгвоментальні феномени (на прикладі поезій Л. Костенко, В. Стуса, М. Вінграновського) / У. Галів // Рідне слово в етнокультурному вимірі: зб. наук. праць / Дрогобицький державний педагогічний університет імені Івана Франка. – Дрогобич : Посвіт, 2013. – С. 53 – 60.

2. Головин С. Ю. Словарь практического психолога / С. Ю. Головин. – Минск : Харвест, 1998. – 800 с.

3. Зайкина И. Страх // Антология концептов / Под. ред. В. И. Карасика, И. А. Стернина. – М., 2007. – С.182–1972.
4. Етимологічний словник української мови : у 7 т. / Ред. О. С. Мельничук (голов. ред.) та ін. – К.: Наук. думка, 1983.
5. Маслова В. А. Когнитивная лингвистика : [учеб. пособ.] / В. А. Маслова. – Мн. : Тетра Системс, 2004. – 220 с.
6. Словник синонімів української мови : у 2 т. / А. А. Бурячок, Г. М. Гнатюк, С. І. Головащук та ін. – К. : Наукова думка, 1999 – 2000.
7. Словник української мови : в 11 т. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. – К. : Наукова думка, 1970–1980.
8. Словник сполучуваності слів української мови / найуживаніша лексика / Укл. : Сахно І. П., Сахно М. М. – Дніпропетровськ, 1999. – 544 с.
9. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоций / В. И. Шаховский. – М. : Гнозис, 2008. – 416 с.
10. Щербатых Ю. В. Психология страха : популярная энциклопедия / Ю. В. Щербатых. – М. : Изд-во Эксмо, 2003. – 512 с.

REFERENCES

1. Haliv, U. (2013). *Zasoby vyrazhennya emotyvnosti yak lnhvomentalni fenomeni (naprykladі poeziy L. Kostenko, V. Stusa, M. Vinhranovs'koho)* [Means of expressing emotionality as lingamental phenomena (on the example of poems L. Kostenko, V. Stus, M. Vynggranovsky)]. *Ridne slovo v etnokulturnomu vymiri*. – «Native word in ethnocultural dimension», 53-60. Drohobych [in Ukrainian].
2. Golovin, S.Yu.(1998). *Ju. Slovar prakticheskogo psihologa* [Dictionary of practical psychologist]. Minsk [in Belarusian].
3. Zajkina, I.(2007). *Strah /Antologija konceptov/ [Fear / Anthology of concepts]*. Moscow. [in Russian]
4. Melnychuk, O.S. (1983). *Etymolohichnyy slovnyk ukrajyns'koyi movy: u 7 t.* [The etymological dictionary of the Ukrainian language: 7 t.]. Kyiv. [in Ukrainian].
5. Maslova, V. A.(2004). *Kognitivnaja lingvistika [Cognitive linguistics]*. Minsk. [in Russian]
6. Buryachok, A. A., Hnatyuk, H. M. & Holovashchuk, S. I. (1999 – 2000.) *Slovnyk synonimiv ukrajynskoyi movy: u 2 t.* [Dictionary of synonyms of the Ukrainian language: 2 t.]. Kyiv. [in Ukrainian]
7. Bilodid, I. K.(1970–1980). *Slovnyk ukrajynskoyi movy : v 11 t.* [Dictionary of the Ukrainian language: in 11 t]. Kyiv [in Ukrainian].
8. Sakhno, I. P. & Sakhno, M. M. (1999). *Slovnyk spoluchuvanosti sliv ukrajyns'koyi movy / nayuzhyvanisha leksyka [Dictionary of the compatibility of words of the Ukrainian language / most commonly used Vocabulary]*. Dnipropetrovsk [in Ukrainian].
9. Shahovskij, V. I. (2008). *Lingvisticheskaja teorija jemocij, [Linguistic theory of emotions]*. Moscow [in Russian].
10. Shherbatyh, Yu. V.(2003) *Psihologija straha : populjarnaja jenciklopedija [Psychology of fear: the popular encyclopedia]*. Moscow [in Russian].

Стаття надійшла до редколегії 21.09.2017 р.